

Paul Valéry utolsó szerelme

1. Sète

Sète Paul Valéry szülővárosa és végső nyughelye. A vasútállomástól hosszú séta a tengerparti temető és a Paul Valéry Múzeum. A vonatból kiszállva a víz látványa fogad, amelyről az első pillanatban nem tudni, kikötő, öböl, csatorna vagy tengerpart-e. A víz karéjban fogja körül a várost, időnként hidak szelik át, nem világos, hova visz az út. Elvileg a tengerhez, de a tengert eltakarja az a sziklatömb, ahová fel kell most menni, ott van a gerincén a sziklából kivájt temető. Utólag derül majd ki, hogy a fölfelé vezető út több élményt kínál a magaslaton fogadó látványnál. A képeslapokról, fényképekről ismert festői látkép, az azúr háttérből kiemelkedő kis kőkeresztek, a napfényben szikrázó sírok, a halottak légiessé finomított metafizikai magánya csak egy-egy példa a temetői giccs arzenáljából. Ahol most még vagyok, a rakparton, emberek tolonganak, buszok túlkölnnek, nehéz, ólmos levegő száll, hiába a víz, a nap, fojtogató a benzinszag.

Szinte észrevétlen a parti sarokház, ahol Valéry született. Földszintjén fémvázaz-üvegbetétes, napernyőkkel megtoldott teraszú, nyugtalanítóan rendetlen kávézó üzemel. Továbbhaladok, befordulok a fölfelé vezető első utcába, és meglátom a városházát. Előtte a tér kopár és szemetes, egyetlen éke az izléstelen, amorf testét szétterpesztő polipkút. A hullámozó fémkarokból kilövellő vízsugarak alatt közönyös arcú arab nők tologatják gyerekeiket. A kaptatón nem sok a látnivaló, szegényes, szikár házak között járok, a hangulat keleties, az utcafront felé minden zárt, egy ablakban sincs virág, de lepedő, fehérnemű sem szárad sehol. Ez lehetett a kikötői negyed régen, és dísztelen betonépületek monotonijába zárkózik a ma embere is, fittyet hányva a tengerparti táj kísértő szépségére. A magaslatra érve elérem a temető bejáratát, onnantól csak sírokat látni, kevés a bokor, a növény, még művirág is alig. Néha móló, delfin vagy világítótorony díszíti a sírokat, de különben mind egyformák, cseréptetős sírházak, szarkofág formájú kődobozok, tetejükön kereszt.

Valéry sírjának oldaláról a szél, az eső meg a nap lekoptatta az idézetet, és egészen elhalványult a költő neve a kőlapon. A kőlap peremén kavicsok szép sorban. Kis padon egy pár ül, észreveszik, hogy kezemben toll és jegyzetfüzet van, beszélgetni kezdünk. Valéry feleségének rokonai, északról jöttek idáig, saját yachtjukon, hogy meglátogassák a költőt. Nem tudják, miért vannak itt a kövek, hogyan kapcsolódik Valéry a zsidó hagyományhoz. Nem mondom nekik, hogy azt olvastam, Henri Bergson halálakor Valéry méltatta a filozófust¹, nem fordult el mesterétől, és emiatt elvesztette a legbiztosabb, jól fizető vezetői állását a nizzai egyetemen. A maga módján bátor volt ez a hermetikus és narcisztikus költő.

Az utolsó útszakaszhoz érek, már látom a hetvenes évek amerikai konstruktivizmusának stílusában épült múzeumot. A morózus építészeti szörnyet szinte paradicsomi szépségű kert veszi körül, a bejárat melletti napcsikban elegáns nyugágyak sorakoznak, mint egy luxushajó fedélzetén vagy egy gyógyszanatóriumban. Sehol egy lélek, sem a nyugágyban, sem a múzeumban. Odabent minden ablak el van függönyözve, még papírról is védi a kiállítási tárgyakat a fénytől, az érdeklődőket pedig a tenger látványától.

Az igazat megvallva nem érdemes ezért a kevés és jelentéktelen anyagért ide elzarándokolni. Valószínűleg a család, a rokonság nem adott ennél többet közgyűjteménybe. Egy szomszédos kis ablaktalan fülkében régi felvételen a *Tengerparti temetőt* deklamálja patetikus hangon a réges-régen meghalt színész. A versmondás alatt hullámcsapkodást hallani, szíven üt, hogy a tenger és a vers hangjának ritmusa megegyező. Örök járnak föl-alá, de még a félhomály is ellenem van, mégis titokban lefotózom a legérdekesebb tárgyakat. Egy gyöngyházfényű, mértani tökéletességgel önmagába tekeredő csigaházat, Valéry néhány rajzát, köztük a pár finom vonallal felvázolt, ijesztő koponyapolipot. Egy disznópofához hason-

1 Az 1941-ben elhunyt Henri Bergsontól a Francia Tudományos Akadémia nevében Valéry búcsúzott, és beszéde elején nyíltan utalt a korra, a filozófus nagyságához méltatlan közönyre, és Bergsont a legnagyobb kortárs filozófusnak nevezi akkor, amikor származása miatt diszkvalifikálták, és számos tanítványa távol maradt a búcsúztatásról. Valéry kitért Bergson egyedülálló gondolkodói minőségére, e szavakkal fejezte be beszédét: „...[Henri Bergson] az utolsó nagy név az európai intelligencia történetében”. *Discours sur Bergson*, In: Paul Valéry *Oeuvres* t. I. Pléiade, Gallimard, Paris, 1957. 883–886.

lító Mallarmé-fejet, bronzból. Valéry alkotása. Egy meglepő apróságot, amely nem Valéry munkája: egy lehetetlen finom fekvő aktot, Jean Voilier rajzát. Rejtély, ki lehetett a modell, és mit keres itt.

A helyszíni anyaggyűjtés végére értem, már csak a múzeumshop maradt hátra, ahol a Valéry-idézetekkel díszített pólók között megtalálom a *Corona & Coronilla*, a Jeanne-hoz írt szerelmes versek utolsó példányát. A felaggatott, Valéry-idézetes t-shirtök feliratai közül egyet följegyzek: „Entre deux mots il faut choisir le moindre”. Gábor György a *Gondolatok könyvében* így fordította le ezt a *Tel Quel*-ből vett aforizmát: „Ha választanunk kell két szó között, mindig a kevésbé hangzatosat válasszuk.” Megint bebizonyosodik számomra, hogy lehetetlen aforizmát jól lefordítani, amely ráadásul szójáték: alapja egy közmondással való hangzásbeli azonosság („Entre deux maux il faut choisir le moindre”: Két rossz közül mindig a kisebbet kell választani). Vagyis a szójátékból fakadó jelentéstöbbletet – azt, hogy az író számára a szó sorscsapás is egyben – lehetetlen magyarul visszaadni.

2. Jeanne Pouchard, Jeanne Loviton, Jean Voilier – a Múza (1903–1996)

Egyetlen sebezhető pontja volt: a múltja. Törvénytelen gyermekként született, mint az anyja és a nagyanyja. Tízéves koráig anyja, Juliette Pouchard nevét viselte, amikor is a „művésznő” férjhez ment Ferdinand Loviton tehető ügyvédhez, könyvkiadóhoz és üzletemberhez. Jeanne élete egyenesbe került. Loviton a kislányt a nevére vette és taníttatta, elhalmozta szeretetével és gondoskodásával. A húszas években a jogi egyetem hallgatói között mindössze öt százaléka a nő; Jeanne a diploma megszerzése után ügyvédként dolgozott egészen addig, amíg férjhez nem ment Pierre Frondaie sikeres bestselleríróhoz. Frondaie bevezette a társasági életbe, Velencébe, Saint Moritzba vitte, megismertette a fényűzéssel, ruhákkal, ékszerekkel halmozta el, ameddig meg nem unta a munkából kivett, babaházban bezárva tartott fiatalasszonyt. Kilenc év házasság után elváltak, s Jeanne végre szabad, nemsokára pedig független nő lett, könyvkiadó és üzletasszony. Kitért a második világháború – nevelőapja biztonságban akarta őt tudni, az ország középső részén vett neki egy kastélyt, ahová bármikor visszavonulhatott. Ezenkívül Párizs 16. kerületében, Auteuilben a rue de l'Assomption 11. szám alatt empire stílusú, belül ónixszal, márvánnyal borított, pazarul berendezett házat vitt, ahol a kor sok híressége megfordult: Jeanne nagy társasági életet élt. A kortársak szerint szépséges és nyugtalanítóan erotikus kisugárzású jelenség volt, magas, sudár, széles vállú, dinamikus, kirobant belőle az életkedv. Az igazsághoz tartozik, hogy időről időre egy svájci magánklinikán kezelte a depresszióját, így egészségét hosszú élete során sikerült megőriznie.

Jeanne mindkét nemhez vonzódott, legbizalmasabb barátja, Yvonne Dornès tanult, művelt, nagypolgári nő és üzletasszony, feminista, a női szabadkőműves páholy nagymestere, a francia mozitársaság megalapítója, kiváló személyiség volt. Yvonne élete utolsó napjáig, 1994-ig Jeanne személyi titkára és minden titkának tudója. Jeanne-ért rajongtak a férfiak, szeretői között találjuk Saint-John Perse-t, az író-diplomatát, Jean Giraudoux drámaíróját és diplomatát, Curzio Malaparte-ot, Paul Valéryt, de a legnagyobb szerelme Robert Denoël könyvkiadó volt. Mindegyik felsorolt férfiú családos ember, így viszonyait titokban tartotta, mégis mindenki tudott róluk. Jeanne vagyonokat költött a megjelenésére, szépségére, az élelmiszerjegy és a nélkülözés éveiben Dior, Lanvin ruháiban járt, a luxus szeretete egész életén át elkísérte. Írói ambíciók is fűtötték, de mivel a nőírókat nem fogadta jó szívvel a publikum, Jean Voilier álnéven írt (a *voilier* szó vitorlást jelent). Három regénye jelent meg, a másodikikat Femina-díjra jelölték, Valéry közben is járt az érdekében, de nem ő, hanem Colette kapta a díjat. Ez Jeanne kedvét szegte, talán meg is sértődött, és a harmadik regény után többé nem vett kezébe tollat, pedig Valéry kérlelte, annyira, hogy a harmadikhoz, *A nyitott város* címűhöz fekete-fehér litográfiákat is készített, és közös munkájuk számozott példányban, díszkiadásban jelent meg.

Jeanne a háború végén megismerkedik Robert Denoël könyvkiadóval, az igen vonzó, művelt férfival és üzletemberrel, aki a nevét viselő kiadót vezette. Denoël hiába adta ki Louis-Ferdinand Céline *Utazás az éjszaka mélyére* című könyvét (és más műveit is), a papír ára, a kiadási költségek egyre magasabbra hágtak, de legfőképpen a német cenzúra korlátozta a kiadás volumenét. Anyagi nehézségei mind súlyosabbakká váltak, így engedett a kor kívánalmainak, és antiszemita regényeket adott ki, sőt Hitler beszédeit is megjelentette. A háború után ezért kellemetlen helyzetbe került, bíróság elé idézték, ekkor kiadóját Jeanne nevére íratta, és ténylegesen is neki adta. Bűnbaknak tekintette magát, és Jeanne segítségével összeállította mindazon kollaboráns kiadványok listáját, amelyek a megszállás alatt megjelentek. (A kiadók között szerepelt a Stock, a Plon, a Gallimard kiadó.) A per 1945. december 8-án lett

volna. December 2-án este az Invalidusok közelében, nem messze a rue d'Amélie-től, Robert Denoël kiadójától, Jeanne autója leállt, s míg ő a közeli rendőrsre ment taxit kérni, végzetes dolog történt. Máig homályos körülmények és okok folytán Robert-t hátulról lelőtték. Nem tudni, hogy felesége fogadott-e bérgyilkost, amiért kizárta őt és fiukat a kiadó tulajdonjogából, vagy azoknak volt útjában, akiket néhány nap múlva le akart leplezni – talán az antiszemita kiadványok miatt álltak rajta bosszút? Ma is rejtély. Eltűnt irattáskájából a lista és Hermès márkájú notesze nevekkel, címekkel, fontos feljegyzéseivel. Még Jeanne-t is gyanúba keverték, aki aztán évekig pereskedett az özvegygel a kiadó tulajdonjoga miatt; a pert megnyerte, s utána rögtön eladta a Denoëlt legnagyobb versenytársának, a Gallimard-nak, és egyetlen fillért nem adott a családnak.

1971-ben, Valéry születésének századik évfordulóján Jeanne-t megrohanta a média. Régóta a tervei között szerepelt a rue de l'Assomptionon lévő házában Valéry-múzeumot berendezni, Valéry-alapítványt szeretett volna létrehozni, de tervei füstbe mentek. Idős korában eladta házáit, és Párizs egyik legdrágább utcájába, az Avenue Montaigne-ba, a Dior cég melletti házba költözött, ott is hunyt el. Valéryvel való szakítása után azt írta Robert Denoëlnek, hogy senki őt életében úgy nem szerette, mint Valéry. Jól látta, igazat mondott.

3. Paul Valéry (1871–1945)

Valéry egész életében állami alkalmazásban állt, Párizs egyik előkelő kerületében, a Villejust utcában lakott népes családjával, amelyhez mindvégig hű maradt. Három gyermekének odaadó apja és feleségének biztos támasza volt, aki elnézte neki egyetlen nagy hibáját, azt, hogy a női szépségnek nem tudott ellenállni. A Nemzetközi PEN Klub titkára 1924-től, a Francia Akadémia tagja 1925-től, a Collège de France tanára 1935-től. A nizzai egyetemi központ vezetője, míg 1941-ben Pétain le nem váltja, amiért Henri Bergsontól búcsúzva elismeréssel méltatta a nagy tudós munkásságát. 1936-ban jelölték először Nobel-díjra, 1943-ig összesen hatszor terjesztették fel a kitüntetésre, de mindig elutasították, mert „életműve exkluzív és nehezen megközelíthető”.

Az irodalmat magánügynek tekintette, korában páratlan műveltsége volt; hivatalos életműve nem gazdag, Somlyó György úgy fogalmazott, hogy „Valéry egész élete az irodalom csömöre”². Gondolatait nap mint nap korán reggel magának, *Füzetek*be jegyezte föl, az évek során összesen 261 gyűlt belőlük össze, 28 000 oldal terjedelemben. Közülük a legnevezetesebb az

2 Paul Valéry: *Füzetek*. Európa Kiadó, „Mérleg”, Budapest, 1977, 21.

utolsó, egy iskolás írka, melynek a *Sub signo doloris* (A fájdalom jegyében) címet adta. Ebbe a füzetbe írta le utolsó hónapjainak testi-lelki szenvedéseit, mindazt, amit a Jeanne-nal történt szakítás után átélt.

Nem volt karrierista, nem dörgölőzött a hatalomhoz, a megszállás éveit pártatlan távollattással és hallgatásba burkolózva élte túl, a háború után de Gaulle-nak engedve a nemzeti megbékélés emblematikus alakjává lett; ellenezte a megtorlás túlkapásait. Halála napján nemzeti gyászt hirdettek, a Chaillot-palota előtt, a Trocadérón, nemzeti lobogóval borított emelvényre helyezték a koporsóját. Egész éjjelre kioltották a fényeket, csak a Panthéon kupolája volt kivilágítva, ahova temették volna, ha Valéry nem rendelkezett volna másképpen. Ezen az éjjelen reflektorok óriási V betűket vetítettek ki az Eiffel-toronyra. Victor Hugo óta nem részesült francia író ekkora végtisztetségben.

4. Jeanne Loviton és Paul Valéry szerelme (1938–1945)

Korábról már ismerték egymást, de Valéry 1938 telén kapott először meghívást Jeanne házába, aki budoárjában, a piros kanapén fogadta őt. Az első négy szemközti találkozással kezdődik szerelmük, amely a költő részéről mindvégig erősebb, szenvedélyesebb, odaadóbb volt, mint Jeanne-é. Valéry hatvanhetedik évében járt, Jeanne alig töltötte be a harmincnégyet. Jeanne gyönyörű nő, szabad, független, sikeres, gazdag, nem kért Valérytól semmit, pénzt, elköteleződést sem, beérte a titkos viszonytal. Minden vasárnapot együtt töltöttek, az az ő ceremóniájuk, a külön napjuk, amikor Valéry a családi ebéd után hozzá sietett az Assomption utcába. Az eszes, művelt, tehetséges, de parvenü kékharisnya számára hízelgő, hogy a nemzet költőjének szerelmét, rajongását tudhatja magáénak. Felébresztette Valéryben a költőt, aki három művet is szentelt neki: a *Narcisse* kantátát (megismerkedésük első évfordulójára komponálta és Jeanne-nak ajánlotta), a *Corona & Coronillát* és *Az én Faustomat*, a vágy himnuszát. Az 1940-es keltezésű mű befejezetlen maradt, a 3–4. felvonása hiányzik. Valéry számára Jeanne az ideális nő; csodálta és tisztelte függetlenségét, de idegenkedve szemlélte üzletasszonyi tevékenységét, ellenezte, sőt lebeszélte arról, hogy átvegye apja jogi kiadóját, bukást jósolt neki. Nem vált be a jóslat, Jeanne sikeresnek bizonyult, sőt még meg is nagyobbitotta a kiadót. Valéry jobban szerette volna, ha Jeanne folytatja az írást, és ő egyengethette a művészi pályáját. Rá akarta beszélni, hogy írjanak közösen levélregényt, és bele is kezdett a megvalósításba. Ezzel akarta magához kötni, a közös alkotás pedig nagyon a kedvére lett volna. De Jeanne-ba nem szorult valódi tehetség, és ezt ő maga tudta a legjobban. Valéry szívesen kisajátította volna magának, de közben teltek az évek, a költő Jeanne-ért a családot nem akarta elhagyni, a fiatal nő pedig jogosan tartott igényt támaszra, biztos kapcsolatra.

Az 1942-es év fordulópontot jelent viszonyukban. Jeanne ennek az évnek a végén ismerkedik meg Robert Denoëllel, és hamarosan a szerelme, szeretője lesz. Kétségtelen, hogy egymásnak teremtették őket, még akkor is, ha mindketten le voltak kötve máshol is. A ketős életnek Jeanne 1945. április elsején, húsvét napján vet véget. *A fájdalom jegyében* című, utolsó *Füzet*be azt írja Valéry, hogy a Mennybemenetel napja számára a Sirbatételé volt. Valéry összeomlik ettől a fejszecsapástól (ahogyan feljegyezte: „Coup de hache”). A napi hatvan cigaretta, a sok kávé, az ötven éve tartó megfeszített agymunka, mind-mind most követelte a magáét, a pusztulást. Sokatmondó, hogy gyomorfekélye újult erővel, rettentő fájdalmakkal gyötörte ekkor testét a heveny köhögésekkel egyetemben. Éleslátását mindvégig megőrizte, különben nem írta volna fel a következő szavakat: „A Szeretet szót csak Krisztus óta találjuk összekapcsolva Isten nevével”³. Nem tudta megemészteni a szakítást, nem tudott elválni szerelmétől. Továbbra is írta hozzá leveleit, és látni akarta. Miután többször is összeesett nyilvános helyen, lemondott tisztségeiről, a tanításról is, és végleg visszavonult. Hamarosan ágyának esett, orvosai pedig egyre fájdalmasabb kezeléseket vetettek alá. Testi kínjai két hónapig tartottak. Valéry legavatottabb monográfiája, Michel Jarrety⁴ számol be a költő utolsó napjairól és haláláról. Jeanne kétszer vagy háromszor meglátogatta őt betegágyánál, vitt neki kertjében termelt őszibarackot, de Valéry útja visszafordíthatatlan. Ezt jegyzi fel: „Ami életemből hátravan, már nem lehet más, csak elvesztegetett idő. Végül is megtettem, amit megtehettem.”⁵

3 Somlyó György lábjegyzetben írja, hogy ezek voltak Valéry utolsó, *A Fájdalom jegyében* című *Füzet*-be bejegyzett szavai 1945 júniusában. In: *Füzetek*, 168.

4 Michel Jarrety: Paul Valéry. Fayard, Paris, 2008, 1187–1212. Jarrety hozzájuthatott egy „Dossier Jean Voilier” című anyaghoz, amelyet az austini Texas Universityn őriznek, és ennek birtokában rekonstruálhatta Valéry utolsó heteit.

5 Idézi Somlyó György, In: *Füzetek*, 22–23.

5. *Corona & Coronilla*⁶

Valéry csak filozófiai gondolatokat vetett papírra, tizenöt éve nem írt verset, amikor Jeanne-t megismerte. Neki köszönhetően ismét ihletett állapotba került, és kapcsolatuk ideje alatt, 1938 és 1945 között százötven szerelmes verset írt hozzá. A *Corona & Coronilla* (Korona és Kiskorona) című kötet utószavában Bernard de Fallois-tól, a kiadótól megtudjuk (de valójában maga Valéry írta le valahol), hogy Goethe legnagyobb szerelmét hívták Coronának, s ezt a nevet kölcsönözte Jeanne Loviton költői megszólításához. A két cím két kötetet vagy ciklust jelöl. A nagy és a kis korona, a nővér és hűg, vagy a hercegisasszony és Hamupipőke kéz a kézben járnak. Az első ciklus, a kidolgozottabb, a legvalérysebb verseket tartalmazza, míg a másodikban könnyedebbek, egyszerűbbek, merészebbek, szinte vadul erotikusak olvashatók: olyan dolgokról beszél, amelyekről nem szokás szólni. A maga kedvére írta, szóragozásképpen, szerelme titkát kutatva, mert Jeanne örökre elérhetetlen maradt a számára...

Bernard de Fallois az utószóban elárulja, hogy a Jeanne-hoz írt levelek és a versek együtt keletkeztek. Máshol, Valéry feljegyzéseiben azt olvastuk, hogy 1942-től fogant meg a költőben a gondolat, hogy a Jeanne ihlette verseket ciklusba rendezze. Fallois prózaverseknek tartja őket, de hozzáteszi, hogy szerinte Valéry nem örülne, ha ezt hallaná.

A kötet csak nemrégiben, 2008-ban látott napvilágot, a példányokat szétkapkodták. Még az edzettebb olvasót is meglepi némelyik vers fülldt erotikája, melyek közül az egyik, *A mély rózsához (À la profonde rose)*⁷ című, a „belső” rózsához intézett éteri finomságú, ugyanakkor a gyönyört kézzelfoghatóan részletező óda. Egy másikban, az *Élő ódában (Ode vivante)*⁸ a szeretkezés fokozatait írja le az előjátéktól az orgazmusig.

6. *Paul Valéry levelei Jean Voilier-hoz*⁹

Kapcsolatuk közel nyolc éve alatt Jeanne Loviton mintegy ezer levelet kapott Paul Valérytól, amelyből hatszázötvenet árverésre bocsátott 1982-ben Monte Carlóban.

A Gallimard kiadó 2014-ben négyszázötvenkettőt megjelentetett belőlük. Nem tudjuk, mely szempontok szerint válogatott a szerkesztő. Az első oldalon a kiadó közli, hogy ezek a levelek gyakran befejezetlenek, s ritkán dátumozottak. A sajtó alá rendezők kapcsos zárójelbe tették a rekonstruált dátumokat, és kronológiai rendben állították össze a kötetet. Mindez nem menti fel teljesen a szerkesztőket a felületesség vádjá alól. A könyv végén névjegyzék található, de a lábjegyzetek nem elegendőek: a nevek, helyszínek, események és a Valéry-művek terén joggal várhattunk volna alaposabb eligazítást.

E leveleket olvasva az az érzésünk támad, mintha mindaz az őszinteség és szenvedély, amelyet Paul Valéry a maga agyonszabályozott, fegyelmezett életéből és művészetéből is száműzött, a leveleiben elapadhatatlanul és korlátlanul áradnának ki a költőből. A mind fáradtabb, beteges és az alkotásban megcsömörlött Valéry a legintimebb világába avatja be Jeanne-t.

Jeanne-t nemcsak *kedvesnek*, *barátnőnek*, *szerelmemnek* szólítja, más neveket is ad neki. Gyakran fordul hozzá mint *Jasminhoz* – ez a fehér, bódító illatú virág a csábítás szinonimája. Íme, egy másik név, a *Lust*: a Jeanne-nak ajánlott *Az én Faustom* című műve főhősnője, magyarul „vágy”-at jelent. Kalüpszó nimfa, minden idők legnagyobb bűverejű asszonya, aki Odüsszeusz tíz évig tartotta magánál a csáberejével. Valéry a kötet 537. oldalán lerajzolja Jeanne-nak a nimfa barlangját, benne a ruhátlanul, érzékien elnyúló *Calypsót*. Jeanne-t *Polydore*-nak is hívja. A költő Caravaggio Polidoro nevéből vette és antikizálta a szót. Végül pedig a *Narcissa*, ami nem puszta egy szó, egy megszólítás, de azt is jelenti, hogy Valéry Jeanne-t önmaga képmásának (lélektani szóval: animájának) érezte. Ezt látszik bizonyítani az, hogy gyakran fejezi be leveleit ezekkel a búcsúszavakkal: „Rettentő te-m”, „Tiéd vagyok, én te-m”.

Leveleit gyakran díszítette az írógép szakaszos leütéseivel kirakott betű-sormintával. De a kiválóan rajzoló Valéry több tucat rajzzal: virággal, portrékkal és fotókkal is megtoldotta a leveleket.

Utolsó és legnagyobb szerelmét élete delén kapta a sorstól. A családi, társadalmi kötelezettségekben mind megfáradtabb, egészségében megroppant, álmatlanságban, szeretethiányban, magánytól szenvedő poéta feltárta életének legtitkosabb rejtekeit, legbenső gondolatait osztotta

6 Paul Valéry: *Corona & Coronilla*. Poèmes à Jean Voilier. Editions de Fallois, Paris, 2008.

7 I. m. 46.

8 I. m. 133–135.

9 *Lettres à Jean Voilier*. Choix de lettres (1937–1945). Gallimard, Paris, 2014, 560.

meg Jeanne-nal, aki – mint az alábbi levelek is bizonyítják – a világon a legfontosabb volt számára. Minden levelét áthatja a másik iránti vágyakozás. Jeanne az évek során mind jobban távolodott tőle, Valéry hiányfüggőségbe került, és élete utolsó percéig obszesszió kínozza.

7. Utóhang. A tengerparti temető. Visszatérés Sète-be

Csupán a költő sírfeliratát kíséreltük meg megérteni, így emelve át a sète-i temetőben látottakat elvontabb, a költő jelentőségéhez méltó gondolati síkra. Értelmezésünk csak egy a számos lehetséges közül, de kétségtelenül a miénk, mégpedig jogosan, hiszen Valéry azt mondta, minden mű annyit ér, amennyit az olvasó megért belőle¹⁰.

„A *Tengerparti temető* egyébként, ami a benne szerepeltetni szándékolt témákat illeti, előre kiszámított, hogy a teljesség ama követelményének megfeleljen, amit, azt gondoltam (és most is azt gondolom) – minden értékesebb mű belső egyensúlya megkövetel... Egyformán szükség van az elvontra és az érzékletesre, a megfigyelésre és a kombinációra – stb. Bár igaz, a mai olvasó nem igényli, sőt nem is viseli el azt, ami – nem csupán a mára érvényes. Az utókor halott”¹¹ – írja Valéry.

Az ódának, himnusznak, vallomásnak is nevezett, huszonnégy strófából álló gondolati-filozófiai vers húszévi hallgatás után született 1920-ban. Valéry nem becsülte nagyra az irodalmat, az irodalmiságot, a művész-életformát¹², eszménye a soha be nem fejeződő, mindig formálódó, javításokkal teli alkotás volt. Ezzel kapcsolatban Gyergyai Albertnél olvastuk a következő, plasztikusan találó mondatot: „[Valéry] ...legszebb művei is csak elhagyatott állomások és lakatlan csigaházak, ...addig épít és tépelődik, addig formál és módosít, míg lassan és fokról fokra megépíti önmagát.”¹³

A *Tengerparti temető*ről Valéry is írt tanulmányt¹⁴, amelyből megtudhatjuk, hogy nyomtatott formában való megjelenése a véletlennek köszönhető. Amikor Jacques Rivière szerkesztő meglátogatta, Valéry éppen a *Tengerparti temető*n dolgozott, amit soha nem akart publikálni, csak a maga kedvére írta, vissza-visszatérve a mindig befejezetlenül hagyott versfolyamhoz. De Rivière-nek annyira megtetszett a vers, hogy többszöri nógatására befejezte, és először az ő lapjában, a *Nouvelle Revue Française*-ben jelent meg 1933-ban. Valéry – ez a hitehagyott misztikus – én-monológnek („monologue de »moi«”) minősítette a verset, amelyet egyszerre tartott személyesnek és egyetemesnek. Nem akart filozofálni, célja inkább az volt, hogy filozofikus hangulatot teremtsen meg a versben. Valéry klasszikusnak tekintett elemzője, Gustave Cohen¹⁵ rámutat arra, hogy ez azért nem ilyen egyszerű: Valéry az antik (Thalész, Hérakleitosz, Zénón, Diogenész) és újkori (Pascal) filozófiákban való jártassága mélyen rejtezik a versben, és csak leheletnyi utalásokkal ad jeleket.

A szikla oldalából kiemelkedő, ház formájú sírok mellett állva a konkrét (táj) és elvont (halál), a közel (kősírok), a távol (tenger), az erős napfény, a tenger és az ég kékje mind egyetlen benyomássá olvadnak össze számunkra, miközben a végeesség (halál) és a végtelen (tenger) gondolata elemi erővel tör ránk, a szemlélőkre. Hol egymást kiegyenlítve, hol konfrontálódva. A sírra vésett idézet aranyát kiszívta a nap, lemosta az eső, a betűket lecsiszolta a szél. Az elmúlás banális jelei. Az elhalványult feliraton nyomot hagyott az idő, az embernek igen, de a kopott kőnek nem fáj az elmúlás. A felirat megsérült, szinte olvashatatlan a három vesszor, a „halott utókor” pedig alig érti a költeményt.

A *Tengerparti temető*ből származó sírfelirat a következő: „La mer, la mer, toujours recommencée / Ô récompense après une pensée / Qu’un long regard sur le calme des dieux!” „A tengert, csak a tengert, mindig újra! / Ó végiggondolt gondolat jutalma: / az istenek nyugalman csügg szemed!”¹⁶ Egy másik, maibb fordításban: „Tenger, te víz, örök hullámra hullám! / Ó jutalom, öntudatom halálán / Nyert isteni rendnek üzenete!”¹⁷ A legfrissebb (Báthori Csaba)

10 „mes vers ont le sens qu'on leur prête”. Idézi Szerb Antal: A világirodalom története. Magvető Könyvkiadó, Budapest, [1941] 1973, 926.

11 Paul Valéry: *Füzetek* (CXXIX. 1945). Ford. Somlyó György, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1997, 75–76.

12 „Ego. Nem szeretem az irodalmat, mint hivatást – Nem nekem való. Íróként sosem akartam más lenni, mint amatőr, csak éppen tudósabb, igényesebb és mélyebb a mesterség ismeretében, mint azok, akiknek ez a mesterségük.” In: *Füzetek*, 357.

13 Gyergyai Albert: *Paul Valéry. Tengerparti temető. Jegyzet*. In: Nyugat, 1933, 10–11. sz. epa.oszk.hu/17.431.htm

14 Paul Valéry: *Oeuvres Complètes* t. I. 1496–1507.

15 Gustave Cohen: *Essai d'explication du Cimetière marin*. Gallimard, Paris 1946, 33–96.

16 Somlyó György fordítása. In: Lyra Mundi Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990, 161–167.

17 Báthori Csaba fordítása a Műhely 2002/2 *Tenger* különszámában jelent meg, 86–88.

és a legismertebb (Somlyó György) fordítások jól mutatják, mennyire eltérően lehet értelmezni Valéry sorait. Ennek egyik oka talán az, hogy Valéry elmélyülését, gondolkodásának fázisait nem osztja meg az olvasóval, csak az eredményt, a gondolkodási folyamat végpontját rögzíti. Ezenkívül az igéket főnévi-névszói funkcióban használja, amitől szinte szétbonthatatlanul zárt és kompakt lesz egy-egy versmondattal. Gustave Cohen írja, hogy a költő jelzőhasználata különleges, s megnehezíti még a francia olvasók számára is a megértést.

Az értelmezésre kiválasztott három sorban egyetlen ige sincsen, ami fáj a magyar nyelvérzéknek, mert ige nélkül nehezen lélegzik a vers. A mozdulatlan, az örök állandót annál jobban megérezzük általa, de ezzel még a sorok mélyebb értelméhez nem jutunk el. A végső nyugalmi állapot, a halál gondolata az örök változó, a tenger szakadatlan hullámzásának látványába ágyazódik, ezáltal relativizálódik az elmúlás, hiszen ennek a grandiózus őselemnek a hullámzását, örök mozgását látva-hallva, az univerzum léptékébe behelyezkedve nem érezhetjük véglegesnek a véget sem. Ezt a lassan formálódó, bizakodó gondolatot befelé izzó, újabb gondolat bizonytalanítja el bennünk: a hosszú tekintet („long regard”), az istenek nyugalma („le calme des dieux”) mind-mind a nyugalom, a végső elcsitulás, a személyes elmúlás elfogadására intenek. A végtelen természeti dimenzió és a véges emberi lét megélése feloldhatatlan belső feszültséggel tölti el a temetőbe látogatót. Minden dolgok végső romlására utal, hogy a nehéz gondolatokat tartalmazó verssorokat a költőt túlélő utókor epitáfiummá fokozta le.

Jeanne Loviton